

”Blifwer iag nu präst, då blifwer iag aldeles en diefwul”

- Johan Henrich Schönheit och hädelse i Sverige under tidigmodern tid

Alexander Johansson

Lunds universitet

Genom att analysera Johan Henrich Schönheit och söka förklara dennes olika handlingar och influenser vill författaren i den här artikeln vill författaren komma närmre den världsuppfattning som präglade människor i Sverige under stormaktstiden. Undersökningen visar att även om Schönheit inte är representativ för hädare i allmänhet vid den här tiden, så ger hans liv en intressant inblick i 1600-talets idévärld. Undersökningen kan också visa att Schönheit har anammat idéer utifrån Sveriges gränser, vilket öppnar upp för nya intressanta frågeställningar för forskningen om den svenska stormaktstiden.

Nyckelord: stormaktstid, religionshistoria, hädelse, kätteri, idéhistoria.

Inledning

Johan Henrich Schönheit, processmakare och Umeås före detta landsfiskal, stod framför en spegel och rakade sig när han uttalade orden. Platsen var Karlstens fästning där han hade suttit inlåst för smädelse sedan han blev kidnappad från Hamburg 1701. Det var Lars Sjöbäck, hans medarrestant som hörde det: ”[N]u får iag så stort skiägg som en präst”, hade Schönheit sagt, ”blifwer iag nu präst, då blifwer iag aldeles en diefwul.”¹

Ryktet om Schönheits ogudaktighet var inget nytt på fästningen. Under en predikan hade prästen Lars Ekwall påpekat att det i församlingen fanns en person som varit så ogudaktig att han påstått att Herrens nattvard inte var nyttig för människan. Schönheit hade då skrattande vänt sig till Sjöbäck och sagt: ”hör nu talar han om mig.” I fjorton år hade han underlåtit sig att ta nattvarden. Vem

¹ UUB, Nordin 1294. ”Handlingar om Gudsförsmädaren Schonheit.”

hade makt att förlåta sådana synder? Inte prästerna, menade Schönheit. Det var ”förbannade dieflar” som påstod att de hade den makten.² Högsommaren 1706 kom hans straff. Han tycktes lugn när han stod på schavotten. Han tog inte emot något som erbjöds honom att äta eller dricka, utan sa att han skulle få nog av det hos sin Jesus.³ Allt han skrivit och publicerat brändes framför honom. Hans högra hand avlägsnades med en yxa. Med en krok ryckte bödeln tungan ur hans mun. Slutligen skildes hans huvud från hans kropp. Kroppens brändes på bål medan tungan och handen spikades upp på en kåk på torget i Marstrand, androm till varnagel.⁴

Johan Henrich Schönheit - kättare eller galning?

Omständigheterna för Johan Henrich Schönheits avrättning har aldrig varit helt klarlagda. Publicisten Johan Simming, även känd som Simmingsköld, menade redan under 1760-talet att bevekelsegrunderna för Schönheits hårda straff skulle behöva närmare granskning.⁵ Var det galenskap som drev Schönheit till att reta den svenska överheten i sådan grad att den dömde honom till döden, eller var han en kättare som sveptes med i den pietistiska uppväckelsen?

Vad jag vill veta är vilka övertygelser Schönheit hade. För att komma närmare dessa ska jag därför utgå från det som fick honom avrättad – hädelse. Schönheit tycks ha varit oförfvägen i sina åsikter och inte vikit från dem ens i hans sista stund. Varför bad Schönheit inte om förlåtelse och höll sina idéer för sig själv? I Schönheits liv erbjuds en inblick i olika aspekter av den svenska stormaktstiden. Det går att förstå en människas möjligheter och begränsningar, vad en människa kunde göra för att ta sig upp i samhället och vad som orsakade att personen föll ned igen.

Min ingångspunkt till ämnet är den som kultur- och mentalitetshistoriker förespråkar: att genom det som nutidsmänniskan anser är svårförståeligt eller rent av meningslöst hitta vad som gav mening i förfluten tid.⁶ Jag kommer försöka ställa upp förklaringskonstruktioner runt innehållet i källmaterialet för att få en djupare förståelse av dåtidens religiösa världsbild och för att se vilka tänkare eller idéströmningar som kan ha påverkat Schönheit. Vilka anledningar

² UUB, Nordin 1294.

³ Carl Christoffer Gjörwell (red.), *Svenska Mercurius* år, 1764, Utgifwen af C.G. Gjörwell, 641.

⁴ UUB, Nordin 1294. Detaljer om avrättningen hämtade ur: *Svenska Mercurius* år 1764, 641.

⁵ *Svenska Mercurius*, år 1764, 880.

⁶ Jmfr. Häll, Mikael, *Skogsrådet, näcken och djävulen: erotiska naturväsen och demonisk sexualitet i 1600- och 1700-talens Sverige*, (Malört, Stockholm, 2013), 21.

kan Schönheit ha haft för att trycka översättningen av *Om den förtrefflige kyske Joseph?* Vilka religiösa idéer reagerade den svenska kyrkan och kommissorialrätten mot i sina utlåtanden om Schönheit? Vilka religiösa idéer ger Schönheit uttryck för i sina två brev från Karlstens fästning? Jag kommer använda breven, kommissorialrättens dom och annat källmaterial som utgångspunkt till att reda ut vad andra har sagt om Schönheits religiösa tillhörighet. Jag kommer även att jämföra honom med andra hädare vid tiden, framförallt Anders Kempe. I den tredje delen försöker jag finna de tänkare eller idéströmningar som Schönheit influerades av och närmare undersöka vad Schönheits hädelseakter innebar.

Schönheits efterlämnade skrifter - att närma sig en hädare i tidigmodern tid
Källmaterialet består av tre tryckta utgåvor av Schönheits översättning av boken *Den förtrefflige kyske Joseph*.⁷ Boken makulerades av Stockholms konsistorium för ogudaktigt innehåll, vilket gör den relevant för undersökning av Schönheits hädelseakter innan han blev placerad på Karlstens fästning. Jag kommer främst fokusera på bokens paratexter, som dedikationer och textkommentarer. För att undersöka Schönheits religiösa tillhörighet kommer jag använda mig av två brev han skrev på fästningen. Allt som finns bevarat från Schönheits tid på Karlstens fästning återfinns i Nordinska handskriftsamlingen på Uppsala universitet under rubriken *Handlingar om gudsfrösmädaren Schonheit*. Utöver det hämtas vittnesmål och åsikter om Schönheit från Carl Christoffer Gjörwells tidskrift *Den svenska Mercurius årgång 1764*. För att komplettera uppgifterna i den Nordinska handskriftssamlingen används delar från Svea hovrätts protokoll från rättegången mot Schönheit 1701.

Schönheits historiografi och hädelsehistoria

Som person är Schönheit dunkel. Var han en ambitiös men olyckligt lottad entreprenör?⁸ Blev han utsatt för ett justitiemord som offer för svensk

⁷ Alla tre utgåvor jag använder mig av i den här uppsatsen av *Den förtrefflige kyske Joseph* finns digitaliserade. Utgåva från 1697 med förord till bröderna Polus är förkortad DFKJ1. Utgåvan som med förord till Karl XII är förkortad DFJKJ2. Det finns ytterligare en utgåva digitaliserad som saknar förord.

⁸ Lars-Gunnar Olsson. "Äventyren, bråkmakaren och landsfiskalen i Västerbotten Johan Heinrich Schönheit" i *Thule. Kungl. Skytteanska Samfundets Årsbok 2006*.

censurlagstiftning?⁹ Var han en envis rättshaverist som inte visste sitt bästa?¹⁰ Eller var hans liv slutpunkten för stormaktstidens jakt på kättare och hädare?¹¹ Sanningen om Schönheit finns nog någonstans i korspunkten av dessa tolkningar. Under 1800-talet nämns Schönheit som en av de vettvillingar som trotsade det svenska enväldet i Anders Fryxell uppslagsverk *Berättelser ur svenska historien*.¹² Riksbibliotekarie Gustaf Edvard Klemming tycks ha haft god kännedom om Schönheit i sin *Ur en antecknares samlingar 1880-1882*.¹³ Litteraturvetaren Fredrik Böök lyfte fram Schönheits översättning som exempel på en tidig svensk roman.¹⁴

Under andra världskrigets tidningscensur aktualiserades Schönheit av författaren Bengt Åhlén som en yttrandefrihetsmartyr.¹⁵ Journalisten Christer Hellmark lät under IB-affärens dagar på 1970-talet Schönheits avrättning stå som exempel på det svenska censurivret draget till sin spets.¹⁶

En av få som har lyft fram Schönheit som huvudsakligen en religiöst motiverad människa är Knut Fahlgren. Han ser Schönheits öde som en kulmination på den hädelseförföljelse som tog vid under den svenska stormaktstidens början.¹⁷ Inför Umeås 700-årsjubileum uppmärksammades Schönheit av Lars-Gunnar Olsson, som är den som skrivit mest källnära om Schönheit, både som Umeås första läkare och som översättare av Sveriges första roman.¹⁸ I Bo S. Lindberg populärvetenskapliga kirurghistoria räknas Schönheit som en av Sveriges mest omtalade kirurger i förfluten tid.¹⁹ Det senaste som har publicerats om Schönheit vid tiden för den här uppsatsen står Per Bergström för i en blogg om Kungliga

⁹ Bengt Åhlén, *Ord mot ordningen*, 59–64.

¹⁰ Anders Fryxell, *Berättelser ur svenska historien sjette häftet*, 196–198.

¹¹ Knut Fahlgren *Hädare och kättare i Norrland under vår stormaktstid*, (Bokförlaget Botnia, 1969), 111–114.

¹² Fryxell, *Berättelser ur svenska historien sjette häftet*, 196–198.

¹³ Klemming, *Ur en antecknares samlingar*, 11–14.

¹⁴ Fredrik Böök *Romanens och prosaberättelsens historia i Sverige intill 1809*. (ALB Bonniers Boktryckeri Stockholm 1907), 32.

¹⁵ Åhlén, 59–64.

¹⁶ Christer Hellmark & Ingemar Folke, *Rätten att kritisera överheten: kring den svenska tryckfrihetens historia*, (Leopard, Stockholm, 2012) 19–21.

¹⁷ Knut Fahlgren *Hädare och kättare i Norrland*, 111–114.

¹⁸ Lars-Gunnar Olsson "Fältskär blev Umeås första läkare", 347–350 & "Kyske Joseph. Sveriges första tryckta egentliga roman.", 419–422 i *Umeå 1314–2014*.

¹⁹ Bo. S. Lindberg, *Kirurgernas historia: om badare, barberare och fältskärer*, (Uppsala universitet, Uppsala, 2017), 101–103.

bibliotekets samlingar.²⁰ Intressant att anmärka är att författarna som skrev för en publik under den sena halvan av 1800-talet och det tidiga 1900-talet kunde påminna läsaren om den ”namnkunnige” och den ”bekante, olycklige” Schönheit medan namnet under andra halvan av 1900-talet tycks ha fallit i glömska.²¹

Den finns inte mycket skrivet om *Den förtrefflige kyske Joseph*.²² Christopher Stoll har skrivit en förtjänstfull biografi över bokens ursprungsförfattare Hans Jacob Christoffel von Grimmelshausen (1621–1676).²³ För hur översättningskulturen tedde sig vid perioden kommer jag komplettera min analys med Stina Hanssons avhandling *Afsatt på Swensko* (1982).²⁴ Där beskriver hon hur översatt litteratur värderades i Sverige under 1600-talet, vilka de översatta böckerna riktade sig till samt vad litteratur betydde för den svenska menigheten under 1600-talet.

I sin avhandling om hädare i Sverige på 1600-talet har Soili-Maria Olli undersökt vilka aktiva förhållningssätt som fanns till den lutherska ortodoxin i en folklig kultur och hur hädelse kunde fungera som strategi i kollektiva eller individuella mentaliteter.²⁵ Schönheit tillhör en mer elitistisk och lärd kontext än den Ollis lyfter fram i sin avhandling, men det finns en växelverkan mellan folk- och elitkulturen som jag tror kan vara av betydelse när vi undersöker en person som Schönheit.²⁶ Till följd av att religion har fått stå i bakgrunden inom historieforskningen har också hädelsens betydelse försumrats. Internationellt har Cabanotus skrivit om hädelse i en västeuropeisk kontext, huvudsakligen om katolska länder. Han framför många resonemang om hädelsens definitioner som är relevanta för att förstå Schönheit och den svenska statens förhållningssätt till ämnet. Håkan Håkansson har påpekat hur det inom historieskrivningen har

²⁰ Per Bergström, ”Kyske Josef”: <https://www.kb.se/hitta-och-bestall/samlingsbloggen/blogginlagg/2020-01-30-kyske-josef.html>

²¹ Fryxell, 196. Se även: Böök, 32.

²² Det finns en avhandling om originalversionen av den *Den förtrefflige kyske Joseph*: Gudrun Iber, *Studien zur Grimmelshausens "Josef" und "Musai" mit einem Neudruck des "Musai"-Textes nach der Erstausgabe von 1670.*, (Diss. Teildruck, Bonn, 1958.)

²³ Christoph Stoll, *Hans Jakob Christoffel von Grimmelshausen 1676/1976* (Bon-Bad Godesberg, 1976).

²⁴ Stina Hansson, *"Afsatt på swensko": 1600-talets tryckta översättningslitteratur* (Litteraturvetenskapliga inst., Univ., Göteborg, 1982).

²⁵ Soili-Maria Olli, *Visioner av världen: hädelse och djävulspakt i justitierevisionen 1680-1789*, (Institutionen för historiska studier, Umeå universitet, Diss. Umeå : Umeå universitet, 2007, Umeå).

²⁶ Jmfr. Carlo Ginzburg, *Osten och maskarna: en 1500-talsmjölnares tankar om skapelsen*, (Stockholm, Prisma, 1988), 15.

funnits en reduktiv syn på religion i förmodern tid. Religionen har ansetts vara en förevändning för mer realpolitiska anspråk, ”som om tron i sig inte kan ha tjänat som bevekelsegrund för människans handlande.”²⁷ Det är ett synsätt jag vill påstå återspeglas även i forskningen om Schönheit. Hanne Sanders har påpekat hur religiösa aspekter i historisk forskning ofta har reducerats till sociala förändringar. Religion i äldre tider var något annat än ett existentiellt eller personligt problem och måste således betraktas som ett kulturhistoriskt fenomen som innefattar både kulturen och kunskapen i äldre tid.²⁸

Hädelsens betydelse i svenskt 1600-tal

Hädelse ansågs vara det allvarligaste religionsbrott en människa kunde utföra. Tillsammans med sedlighetsbrott, trolldom, vidskepelse och magi resulterade hädelsebrott nästan alltid i en dödsdom.²⁹ Dödstraffet omvandlades i de flesta fall till andra typer av straff, främst kroppsstraff och kyrkoplikt. Av de 110 domar som Soili-Maria Olli undersökt benådades alla utom nio personer.³⁰ De avrättade var personer som Schönheit; ofta återfallsbrottslingar som inte ångrade sitt syndfulla beteende. Schönheit tillhörde kategorin av hädare som uppsåtligen smädade Gud.³¹ Att hädelse var ett sådant allvarligt brott berodde på att det var en direkt attack mot Gud och utfördes med samma medel som man var ämnade att lovprisa Gud med: språket och ordet. I Karl X:s konungaförsäkran, 1686 års kyrkolag och i missgärningsbalken omnämndes specifikt verbal eller skriftlig hädelse som den mest allvarliga.³² Språket och ordet öppnande människan för Gud – med språket kunde hon transcendera sin världsliga tillvaro och med sina ord kunde hon med böner och tacksägelser lovprisa Honom. Straffet för hädelse var mot någon som, med Alain Cabantous ord, ”has travestied the essential function of language.”³³

Det fanns två instanser som dömde Schönheit för hans avvikelser från den ortodoxa lutherdomen. Den första instansen var Stockholms konsistorium som

²⁷ Håkansson, Håkan, *Vid tidens ände: om stormaktstidens vidunderliga drömvärld och en profet vid dess yttersta rand*, (Makadam, Göteborg, 2014), 62.

²⁸ Hanne Sanders, *Bondeväckelse og sekularisering: en protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820-1850*, (Stads- och kommunhistoriska institutet, Diss. Stockholm : Univ., Stockholm, 1995), 15f.

²⁹ Olli, 50.

³⁰ Olli, 61.

³¹ För definition på uppsåtlig gudsmädelse, se Olli, 24ff.

³² Olli, 23f.

³³ Canbatous, 5f.

bedömde hans översättning av *Den förtrefflige kyske Joseph*. Anklagelsen var avgudadyrkan.³⁴ Den andra instansen var Göta hovrätt. Det var en för Schönheit upprättad kommissorialrätt som formulerade anklagelsen: ”förgripelser mot gud och hans h[eliga] ord” och mot kungamakten.³⁵ Svea eller Göta hovrätt var den första instansen att döma i mål som rörde högmålsaker. Alla domar som i Sverige belades med dödstraff skulle därför remitteras till hovrätten och lästes även av kungen.³⁶ Det ogudaktiga innehållet i översättningen var tillräckligt mildt för att stanna på konsistorienivå medan det Schönheit sa på Karlstens fästning var allvarliga nog att nå kungen.

Domstolsordningen i Sverige var indelad på ett sätt som återspeglade hur Gud hade skapat världen. Överst i hierarkin fanns den sista dömande instansen, konungen eller domaren, både sträng och mild.³⁷ Domarens stränghet eller mildhet var tecken på hans kärlek, det var därför viktigt att han dömde rättvist.³⁸ Det förklarar varför det tog fem år för Schönheit att bli avrättad – han var ett svårt fall att döma. En kommissorialrätt upprättades över hans fall och kunde slutligen insamla tillräckligt med bevis för att döma honom till döden för högmålsbrott.³⁹ Det fanns två kategorier av högmålsbrott. Den ena riktade sig till de som förbröt sig mot det världsliga majestätet, *crimen laesae majestatis humanae*, och den andra mot den som förbröt sig mot den gudomliga, *crimen laesae majestatis divine*, brott mot det himmelska majestätet.⁴⁰

För den som hädat Gud eller mot nattvarden var det därför inte ovanligt att tungan blev avskuren före avrättningen.⁴¹ Det var genom ordet och med talet, med tungan som verktyg, Schönheit hade utfört sin hädiska akt. Kroppsstraffet påminde också om att kroppen tillhörde Guds ställföreträdare på jorden, konungen. Det var för att påminna om detta som de kroppsdelar som hade avskurits från brottslingar spikades upp för allmän beskådan.⁴²

³⁴ Olsson, ”Kyske Joseph”, 348.

³⁵ UUB, Nordin 1294.

³⁶ Olli, 16.

³⁷ Bo H. Lindberg. *Praemia et poenae. Etik och straffrätt i Sverige i tidig ny tid*. Band I. Rättsordningen. Vol. I. (Uppsala universitet, Uppsala, 1992), 359.

³⁸ H. Lindberg, 364.

³⁹ Vid högmålsbrott upprättades särskilda kommissioner för att utreda och döma i brottet: Jonas Nordin, *Frihetstidens monarki: konungamakt och offentlighet i 1700-talets Sverige*, (Bokförlaget Atlantis, Stockholm, 2009), 288f.

⁴⁰ Ollis, 26 Se även: Jonas Nordin citerad i Per Bergström, <https://www.kb.se/hitta-och-bestall/samlingsbloggen/blogginlagg/2020-01-30-kyske-josef.html>

⁴¹ Olli, 57.

⁴² Olli, 56f.

Johan Henrich Schönheit som översättare

Johan Henrich Schönheit blev anklagad för hädelse för första gången tio år innan han avrättades. Åren efter 1690 torde ha varit dramatiska för honom. På våren hade en otrohetsaffär kommit i dagen mellan Schönheit och prästdottern Maria Willstadia, gift med en av Umeås borgare. Efter fem år i domstol legaliserades parets äktenskap i Stockholm.⁴³ Det borde alltså varit i samband med detta, samt hans dagliga arbete som landsfiskal i Umeå, som Schönheit bestämde sig för att översätta den höviska kärleksberättelsen *Den förträfflige kyske Joseph*.⁴⁴ Berättelsen hade sin förlaga i Bibeln och handlade om Jakobs son Josef och alla hans bröder samt hans i Bibeln icke omnämnda kammartjänare Musai. Boken var indelad i två delar, där den andra delen hette *Anhang om den grund-fromme kyske Josephs trogne tienare och hofmästares Musai tänck och läsz-wärdige Lefwernes-Berättelse*.⁴⁵ Författare var Samuel Greffin-Sohn von Hirschfeldt, pseudonym för den till namnet okända ämbetsmannen Hans Jacob Christoffel von Grimmelshausen.⁴⁶ Schönheit läste förmodligen boken med tanken att det

⁴³ Se Lars-Gunnar Olsson, "En otrohetsskandal vid 1600-talets slut", 14–39.

⁴⁴ Fullständig titel: *Om den förträfflige Kyske Josephs/ Jacobs Kiäreste Son i Egypten/ Upbyglig/ utförlig/ mycket tilökt/ och berömlige Lefwernes-Beskrifning. Til ett Exempel och Effterrättelse/ af det oföränderlige Gudz Försyn/ intet så wäl utur helige Skrifften/ än andre Hebræer/ Pärser och arabiske-skriffter/ nyt-läsf- och Lust-wärdig. Jämpte Lefwernets-lopp af den oförliklige Josephs Hoff-Mästars Musai. Sinnerikt tillhoppa dragit/ Af Samuel Greffin-Sohn von Hirschfeldt Och förswänkat aff Joh. Henrich Schönheit. Fisc. Provintz Westerbott. Cum Gracia & Privil. S. R. Majest. 1696.*

⁴⁵ Fullständig titel: *Anhang om den grund-fromme kyske Josephs trogne tienare och hofmästares Musai tänck och läsz-wärdige Lefwernes-Berättelse/ utur gamble hebreiske / Pärskiske och Arabiske Scribenter, Mäd särdelse flijt / på nyttige/ annemligt och uppbyggligt sätt/ på paperet satt af Samuel Greffin-Sohn von Hirschfeldt och försenskata f Johan Henrch Schönheit. Fisc. Provintz Westerbott. 1696.*

⁴⁶ Tidigare forskare har skrivit att namnet på författaren till *Den förtrefflige kyske Josef* var Hans Jacob Christoffel von Grimmelshausen, men så enkelt är det inte. Grimmelshausen var förvisso den person som satte penna mot pappret men namnet han gav ut sina böcker under varierade. Det flesta böcker han skrev publicerades under pseudonym. Det var inte förrän 1838 som det kunde avslöjas att det var en mer eller mindre obemärkt ämbetsman som var ursprungsförfattaren till ett flertal kända tyska verk under 1600-talet. Samuel Johansson Alnander skrev utan ytterligare betänkligheter att det var Hirschfeldt som hade författat boken. Anders Fryxell kände 1853 till att det var Grimmelshausen som var originalförfattaren, men det gjorde inte Gustav Edvard Klemming 1882. Fredrik Böök kände 1907 till att det var Grimmelshausen, men det gjorde in Knut Fahlgren 1969. Senare författare har enbart skrivit Grimmelshausen. I de flesta utgåvorna av *Den förtrefflige kyske Joseph* finns Grimmelshausens namn skrivet i blyerts vid sidan av pseudonymen. För avslöjandet av Grimmelshausens pseudonym, se: Stoll, 23.

var von Hirschfeldt som skrivit den och insåg antagligen inte att namnet var ett anagram på Grimmelshausens namn.⁴⁷

Schönheit ansökte om godkännande av tryck av *Den förtrefflige kyske Joseph* på tre olika konsistorier under början av 1690-talet men blev nekad på samtliga. Det var framförallt delen om Musais levnad som ansågs otryckbart.⁴⁸ Sommaren 1695 visade sig Stockholms konsistorium positiva till att låta honom trycka boken, med uppmaning att förbättra språket och ta bort sådant som ansågs opassande. Schönheit förbisåg uppmaningen och lät boken gå i tryck ändå.⁴⁹ Elisabeth Gadde, änkan som tagit över sin make Johan Billingsleys tryckeriverksamhet i Stockholm, tog på sig uppgiften.⁵⁰ Både Schönheit och Gadde blev snabbt uppkallade till konsistoriet för vad de gjort och de tryckta böckerna makulerades omedelbart.⁵¹ Samtliga upplagor, enligt Schönheit 500 exemplar av boken, drogs in.⁵²

Pastor Nikolaus Bergius vid konsistoriet i Stockholm och ansvarig för publiceringen var tydlig i sin kritik. Boken var för det första dåligt översatt – en uppfattning som Fredrik Böök och författaren till den här uppsatsen delar – men framförallt var delarna om Musai hädiska. De kunde ”till ingen uppbyggelse [...] tjäna” eftersom den bara räknade upp ”Egyptiens avgudar och sådant som man bättre kan förtiga”.⁵³ Bedömningen kom från budorden – ”du skall inga andra Gudar hava jemte mig” – som sedan den andra halvan av 1600-talet varit en del av svensk lagstiftning.⁵⁴ Det intressanta är att Schönheit inte fick något ytterligare straff. Innehållet ansågs fortfarande vara kontroversiellt under 1760-talet. När Samuel Johansson Alnander, som skrivit en avhandling om förbjudna böcker i Sverige (1764), skulle uttala sig om boken menade han att det var ”en obehagelig Roman.” Mest upprörande var delarna om Musai, som innehöll

⁴⁷ Hans Jacob Christoffel von Grimmelshausen, *Keuscher Joseph* (Kometen der Anderen Bibliothek 2014), 119. Se även, Stoll, 23.

⁴⁸ Olsson. ”Äventyraren, bråkmakaren och landsfiskalen”, 61.

⁴⁹ Lars-Gunnar Olsson. ”Äventyraren, bråkmakaren och landsfiskalen”, 61f.

⁵⁰ På titelsidan uppges enbart ”änkan Billingsley”, vilket inneburit att Elisabeth Gaddes namn inte har förekommit i någon artikel om Schönheit än. Uppgiften om änkan Billingsleys fullständiga namn står att finna i: Mikaela Lirberg & Anna-Karin Skoglund, ”*Ett vittert fruntimmer*”: en studie av boktryckaränkor och speciellt fru Fougt (Högsk. i Borås, Bibliotekshögskolan/Biblioteks- och informationsvetenskap, Examensarbete, Borås, 2002), 114.

⁵¹ Olsson, ”Kyske Joseph”, 349.

⁵² Olsson ”Äventyraren, bråkmakaren och landsfiskalen”, 62.

⁵³ Citerad i Lars-Gunnar Olsson, ”Kyske Joseph.”, 348.

⁵⁴ Ollis, 27f. Se även: Andra mosebok 20:3, Femte mosebok 5:7.

”Rabbinernes och Österlänningarnes digter” och på ett vanskligt sätt förvrängde den ursprungliga bibelhistorien.⁵⁵

Den förtrefflige kyske Joseph – en publicering som ”behagligt och kärkommit vara”

Den förtrefflige kyske Joseph tar sin utgångspunkt i hur Jakobs son Josef förråds av sina bröder, på omvägar hamnar i Egypten där han agerar drömtydare åt faraon och sedermera återser sina bröder och förlåter dem.⁵⁶ Den andra delen av boken handlar om Josefs kammartjänare Musai, en person som inte omnämns i Bibeln utan beskrivs utifrån vad som ska vara arabiska, persiska och hebreiska källor. Det är oklart varför Schönheit valde att översätta boken och vilka han tänkte skulle läsa den. Det tycks ha varit på eget bevåg som han lät översätta boken, han tänkte att det skulle finnas ett intresse för den hos ”*Cavalliers*, och andre lärde och *Curieuse* Menniskor.”⁵⁷ Under tidigmodern tid vore det osannolikt att Schönheit översatte boken enbart för sitt eget nöjes skull. All litteratur hade vid perioden ett didaktiskt syfte.⁵⁸ Saknade en bok ett tydligt syfte, eller syftade på något som gick emot kungamakten eller kyrkan, ansågs den onyttig. De onyttiga verken var vid tiden i minoritet.⁵⁹ Schönheit delade inte pastor Bergius uppfattning utan menade i sitt förord översättningen skulle ”behagligt och kärkommit vara.”⁶⁰

För vem skulle översättningen vara kärkommen? Schönheit svävar på målet, i likhet med andra författare till onyttiga böcker vid perioden, om huruvida verket ska anses nyttigt eller onyttigt.⁶¹ Schönheit garderar sig dock mot kritiken av Musais levnad. Den är, skriver han, ”tämlig *regulerat*” efter den engelska 1600-talsförfattaren John Barclays *Argenis*.⁶² En måttligt beläst publik skulle vid den här tiden veta vilken bok Schönheit syftade på. Ingen annan bok kan sägas ha funnits i lika många boksamlingar som *Argenis*.⁶³ Enligt samtidens lärda var

⁵⁵ Svenska Mercurius, 642.

⁵⁶ Första mosebok kap. 37–50.

⁵⁷ DFKJ1, 5.

⁵⁸ Hansson, 23.

⁵⁹ Hansson, 10.

⁶⁰ DFKJ1, 4f.

⁶¹ En onyttig författare som Anders Burman, skriver Stina Hansson, ”placerar i förordet verket på gränsen mellan nytta och onytt: han ville inte gå i god för bokens sanning, men den är dock inte skadlig och kan alltid läsas ’för en kortwillighet’.”, Hansson, 10.

⁶² DFKJ1, 4.

⁶³ Böök, 50.

Argenis – med sin strama latinska stil, sina tydligt dygderepresentativa huvudpersoner och sin pekpinneartade moralism – den enda romanformen värd att imitera.⁶⁴ Vad som är nyttigt och onyttigt är relativt. Att det fanns en läsekrets för böcker som *Den förtrefflige kyske Joseph* tyder på att det fanns läsekretsar som betraktade den onyttiga litteraturen som nyttig.⁶⁵

Dedikationerna i boken

En tänkt målgrupp kan vara de som Schönheit dedicerade boken till. Dedikationer hade under 1600-talet en representativ funktion. Den tillägnade personen lovprisades samtidigt som dedikationen kvalitetssäkrade boken.⁶⁶ Den tillägnande personen kunde även vara den som hade finansierat boken. Men om fallet var sådant att Schönheits översättning i viss mån var självfinansierad tolkar jag det som att hans dedikationer legitimerar innehållet – ett fint namn garanterade att innehållet var lika fint.⁶⁷ Dedikationerna i utgåvorna skiljer sig åt. Boken som är tryckt 1696 är dedicerad till Thomas, Timotheus, Adolph och Jacob av adelsätten Polus. Gustaf Edvard Klemming påpekar hur det även finns en utgåva som är dedicerad till tre bröder av ätten Gyllenstolpe.⁶⁸ I boken som har tryckåret 1690 – som i själva verket ska vara ett eftertryck från 1720-talet – finns det däremot ingen dedikation. Ytterligare en utgåva är dedicerad till arvprinsen Karl XII. En dedikation till den blivande konungen kunde på sätt och vis garantera för läsaren att innehållet i boken hade ett nyttigt innehåll.⁶⁹ Enligt Lars-Gunnar Olsson ska Karl XI haft en viss medverkan till att konflikterna Schönheit var inblandad i med riksråden skulle hanteras lagenligt. När kungen dog stod Schönheit utan försvarare.⁷⁰ Det går, med detta i åtanke, att föreslå att förordet var ett sätt att försöka knyta kontakt till konungens ännu okrönte son.

⁶⁴ Andreas Hellerstedt, "Försiktig i Råd, och tapper i Gärningar": Om manliga och kvinnliga dygder i Johan Barclays *Argenis*, Jenny-Leontine Olsson (red.), *Utopin i vardagen: sinnen, kvinnor, idéer : en vänbok till Elisabeth Mansén*, (Ellerström, Lund, 2014), 265.

⁶⁵ Hansson, 69.

⁶⁶ Hansson, 117f.

⁶⁷ Hansson, 107f.

⁶⁸ Klemming, 13.

⁶⁹ Jmfr. Hansson, 118.

⁷⁰ Lars-Gunnar Olsson, "Äventyraren, bråkmakaren och landsfiskalen", 63.

Förorden – en bok som ”hwarken emot den helige Skrift eller *bono mores* strider”

Schönheit tycks ha varit beredd att få kritik för översättningen. Det finns nämligen läsare, skriver han, ”aff whilke ingen ting plägar gillas/ än hwad de sielfwa giöra och begynna.”⁷¹ De som finner fel i texten saknar helt enkelt förstånd att tolka den. Ett liknande sätt att föregripa kritik finns också i det översatta förordet till Musais leverne. Där återoppar den fiktive Josef med egna ord ”Momum an Zoilum”, två namn man tog till under perioden när en författare ansåg sig utsatt för orättfärdig kritik. Momum och Zoilus var ställföreträdande kritiker. De stod som motpol till ’den gunstige läsaren’ som 1600-talsböcker brukade adressera sig till.⁷² Momus, enligt grekisk mytologi det personifierade Klandret, och Zoilus, en ökad Homeroskritiker, avbildades ofta som hundar som borde upphöra med sitt gläfsande och istället sätta tänderna i ett rejält stycke kött.⁷³ En hund gör dumt, står det i förordet till Musais levand, om han ”effter magra Mygger snappar” när det finns ”ett rättskaffens Stycke Wildbråd til sin Förnjölse at fånga.”⁷⁴ Dessa kritikerhundar hade en vana att se saker som i själva verket inte fanns där, det var slöseri med tid för dem att försöka gnaga på en benbit som de gjorde bättre i att hitta någon annanstans.

Schönheit går aldrig riktigt i svaromål mot att delarna om Musai var hädiska. Det närmaste han kommer något slags försvar är när han i efterordet påpekar att han aldrig har påstått att boken var en kanonisk skrift eller en trosartikel, utan en historia som ”hwarken emot den helige Skrift eller *bono mores* strider.”⁷⁵ Överlag tycks han ha varit nöjd med översättningen. Dock borde han inte ha varit omedveten det kontroversiella innehållet. Det mest svårtolkade är: var det en överlagd provokation eller visste han inte bättre? Förmodligen var det en blandning av dessa två. Det finns en viss ton av stridbarhet och *noli me tangere* i sättet som Schönheit väljer att formulera sig på. I efterordet till boken ser han ingen anledning att ursäkta vare sig tryckfel eller felstavningar. Dessa ”lär den höggunstige Läsarens Uprichtigheet och Förstånd jämwäl och Contexten sielf weta at förbättra.”⁷⁶ Däremot känner han sig tvungen att förklara varför vissa

⁷¹ DFKJ1, 5.

⁷² Kristiina Savin, ”Till den illvillige läsaren”, Arne Jönsson, Valborg Lindgärde, Daniel Möller & Arsenii Vetushko-Kalevich (Red.) *Att dikta för livet, döden och evigheten: tillfällesdiktning under tidigmodern tid*, (Makadam förlag, Göteborg, 2020), 507f.

⁷³ Savin, 508.

⁷⁴ DFKJ1, 163.

⁷⁵ DFKJ1, 224.

⁷⁶ DFKJ1, 224.

saker ”intet alt så construct och efter den swenske Orthodoxien är.” Det är nämligen så, skriver han, att han saknat både tid och pengar att skaffa sig en korrekturläsare eftersom han ”icke allenast med omskriwande [har förlösat sin tid] utan och med resande till åtskillige Consistorier.”⁷⁷ Faktafelen får byråkratin skulden för.

Det går att ana Schönheits agg mot statskyrkans nitiska ämbetsmän redan i *Den förtrefflige kyske Joseph*, även om det inte framkommer så flagrant som senare. Året efter att boken publicerades gick Schönheit i landsflykt i Hamburg till följd av en förtalskampanj mot Umeås landshövding och återfördes med våld till Sverige efter att han även förtalade Sveriges vice-president Carl Piper, kungliga rådet Henrik Heerdhielm och sekreteraren Tranhielm.⁷⁸ Smädesskriften mot dessa tre riksråd skulle senare vara det som brändes framför Schönheit innan han avrättades. Det framkommer inte i domarna om någon utgåva av *Den förtrefflige kyske Joseph* också brändes. Det går dock att konstatera att hädelse och smädelse användes omväxlande för att beskriva hädelse mot Gud.⁷⁹

Johan Henrich Schönheit resa från översättare till hädare

Våren 1703 hade Schönheit suttit två år på Karlstens fästning. Hans straff för smädesskriften mot riksråden blev kåkstrykning och att med halsjärn placeras på fästningen på livstid. Kåkstrykningen och fängelsestraffet var en stor förnedring för Schönheit och ännu två år efter händelsen sökte han upprättelse för det som skett i ett brev till borgmästaren i Marstrand. Han ansågs att straffet var lagvidrigt och gick emot naturrätten. Till brevet bifogade han också sin ”Theosophiske förklaring” om ärendet, för att övertala lagmän att fria honom.⁸⁰ Det finns i handlingarna om Schönheit två brev skrivna av honom. Det första är riktat till borgmästaren i Marstrand och handlar om kåkstrykningen han blev utsatt för. Några veckor tidigare hade han skrivit ett brev på begäran av prästen Lars Ekwall som handlade om nattvardens natur. Det är oklart om Schönheit ’teosofiska förklaring’ skulle vara detta andra brev. Om så var fallet gjorde det knappast saken bättre.

⁷⁷ DFKJ1, 224

⁷⁸ För mer om detta, se: Lars-Gunnar Olsson. ”Äventyraren, bråkmakaren och landsfiskalen”. Vad sekreterare Tranhielm heter i förnamn är oklart, men det kan möjligen vara Christer Tranhielm (död 1701) som var presidentbokhållare 1685: https://www.adelsvapen.com/genealogi/Tranhielm_nr_1271

⁷⁹ Ollis, 23.

⁸⁰ UUB, Nordin 1294.

Schönheits religiösa tillhörighet - pietist eller teosof?

Innan vi går in på vad Schönheit sade och gjorde under sina sista år i livet är det värt att se vad andra har sagt om hans religiösa tillhörighet. I tidskriften *Den svenska Mercurius* skulle Schönheit under år 1764 bli något av en följetong. Samuel Johansson Alnander hade i en avhandling om förbjudna böcker påstått att Schönheit var ateist. En anonym ”gransynt samlare”, som tycks ha varit vittne till avrättningen kunde däremot upplysa Alnander att Schönheit var djupt gudstroende när han stod inför bödeln.⁸¹ Under året följde i tidskriften ett antal insändare om Schönheit. Det är dock svårt att avgöra om de önskar rentvå honom eller enbart förtydliga vad han egentligen blev dömd för. Skribenten som vidarebefordrade ’samlarens’ rättelser menade att det inte var översättningen av *Den förtrefflige kyske Joseph* som ledde till att Schönheit avrättades – oaktat hur ”föga anständig och uppbyggelig denna bok är” – utan ”andra orsaker.”⁸²

Publicisten Johan Simming skrev i samma tidskrift att avrättningen av Schönheit må ha varit orättfärdig men att han i allra högsta grad var en fanatiker, om än han kanske inte helt ”aldeles varit til sina sinnen, åtminstone ej til sit begrep, rätt väl förvarad.”⁸³ Simming är den enda som placerar Schönheit i ett religiöst sammanhang. Schönheit, skriver Simming, hade hemfallit åt ”den strängare *Separatismus*” som drabbade den svenska kyrkan under 1700-talet, där medlemmarna i den nya kyrkan började ”förakta både det ena och det andra.”⁸⁴ Vad Simming syftar på torde vara den pietistiska väckelse som spred sig i Sverige under 1690-talet, en religiös inriktning som hade växt fram som en motreaktion till de europeiska statskyrkornas ortodoxi. Det var en innerligare och mer personlig trosbekännelse som ansåg den lutherska kyrkan vara i förfall och att en ny reformation krävdes där den enskilda människans religiösa behov stod i centrum.⁸⁵ Pietismens företrädare ville göra sig av med statskyrkans stränga kontroll över människans tro. Rörelsen skulle växa sig allt starkare under det tidiga 1700-talets krigskatastrofer.⁸⁶ Samma år som Schönheit avrättades stärktes kontrollen över pietister i Sverige. Ett edikt utfärdades som förordade att alla pietister strängeligen skulle näpsas och avsättas från sina tjänster om de inte

⁸¹ *Svenska Mercurius*, 640f.

⁸² *Svenska Mercurius*, 642.

⁸³ *Svenska Mercurius*, 880.

⁸⁴ *Svenska Mercurius*, 880.

⁸⁵ Lindroth, 123ff.

⁸⁶ Lindroth, 125.

avsade sig sin tro. Hemliga möten förbjöds och razzior företogs bland de som misstänktes sprida pietistiska läror.⁸⁷

Bengt Åhlén är den som uttalat sig mest tvärsäkert om det han påstår har varit Schönheits religiösa hemvist. Han menar att Schönheit drabbats av ”exstatisk[a] pietism” under sin tid på Karlstens fästning.⁸⁸ Mot bakgrund av hur pietismen växte sig starkare i Sverige under perioden är det inte konstigt att han vill skriva in Schönheit i rörelsen. Det är dock anmärkningsvärt att det i de källor som finns från tiden inte nämns med ett ord om att det skulle röra sig om pietism. Inte heller Simming uttalar ordet pietism utan talar istället om en separatism från statskyrkan. Det går förvisso att se vissa av pietismens grunddrag i källorna, som kritiken av statskyrkan eller läsningen av Jacob Böhme, men det går inte att fastställa om Schönheit själv skulle ha ansett sig tillhöra pietismen. Som jag skrivit tidigare har Schönheitsforskningen inte fokuserat nämnvärt mycket på Schönheits religiösa liv, men det som brukar nämnas är hans Böhmeläsning och hans kritik av prästerskapet.⁸⁹

Den svenska statskyrkan och menigheten reagerade inte på vilken etikett Schönheits tro hade utan på vad Schönheit faktiskt sa. Jag tror att vi misstar oss om vi blint antar att det var pietistiska tankegångar som Schönheit hade anammat. För att förstå Schönheits religiositet kan pietismen vara en god början men jag anser att vi måste betrakta pietismen som mer flytande för att vi ska komma närmare den teologi som han förespråkade. Schönheits idévärld kommer från en mängd olika idéströmningar. Vissa utmynnar i pietismen, andra i teosofi och ytterligare andra i skrivna eller muntliga källor som har gått förlorade.

Det vadande lammet – ”iag mycket likare en Martyr än en blasphemant ähr”

Johan Henrich Schönheit var inte hädare i meningen att han förnekade Gud eller menade att Gud var ofullkomlig. Tvärtom ansåg han sig ha större insikt i Guds verk än vad präster och lärda hade. Han hade bara mött en präst, verksam i Hamburg, som predikat Guds rätta ord.⁹⁰ Det Schönheit gjorde sig skyldig till var arrogansen i att anse sig ha större insikt i gudomliga ting än vad prästerna hade.⁹¹ Han skiljer sig på det sättet från många andra som dömdes för hädelsebrott vid tiden. Efter reformationen upptäckte lagstiftare att vissa delar

⁸⁷ Lindroth, 126.

⁸⁸ Åhlén, 62.

⁸⁹ Fryxell, 197, Åhlén, 62, Fahlgren, 112.

⁹⁰ UUB, Nordin 1294.

⁹¹ Jmfr. Ollis, 29.

av befolkningslagren ännu inte hade internaliserat de nya förebuden – dessa personer blev då hädare utan att själva har varit medvetna om att de hädade.⁹² Vissa av dem utförde folkliga ritualer och anförde religiösa åsikter som varit lagliga i århundraden men som förbjudits efter att landet blivit strikt lutherskt eller katolskt. Schönheit menade däremot att all kunskap han besatt enkelt kunde vederfaras den som läste Bibeln.

Schönheit tog illa upp av att anses som hädare. Han var noga med att påpeka att det han hade att säga var inte gripet ur luften, utan uppenbarades för vem som helst som rannsokade den heliga Skriften. Schönheit var i sin egen mening segare i tron än prästerna. Han följde den senantike författaren Lactantius ord: ”at i trones saker en elephant simma måste der igenom ett lamb kunde vada.”⁹³ Den klentrogne (elefanten) simmar genom skriften medan den starka i tron (lammet) vadar genom den, dvs det krävs äkta tro för att förstå den heliga Skrift. Schönheit framhärdade i att han hade inte gjort något för att förtjäna att varken bli kallad ogudaktig eller sitta inne på fästningen: ”iag mycket likare en Martyr än en blasphemant ähr.”⁹⁴

Schönheits läsvanor – hans teosofiska förklaringar

En bra utgångspunkt för att förstå vad som gav impulser till Schönheits religiösa tro är att se till vad han läste. Tyvärr finns inte mycket bevarat av det. Hans översättningsverksamhet kan tolkas som ett vittnesmål på att han var en lärd och läsande person. Hans läsning av Jacob Böhme är ytterligare ett sådant bevis. Av allt att döma hade Schönheit en boksamling som gått förlorad. När Schönheit besökte den svenska provinshuvudstaden Stade utanför Hamburg, året innan domen i fallet med hans smädelseskrifter, verkar stora delar av hans bibliotek blivit konfiskerat.⁹⁵ I ett brev till Svea hovrätt berättar han hur han med våld blivit fråntagen ett flertal skrifter han hade haft i sin ägo. Han behövde böckerna, skrev han, för att motsäga de anklagelser som riktas mot honom i rättegången.⁹⁶ Böckerna skulle fungera som underlag för hans försvarstal. Den viktigaste boken som blivit fråntagen honom var en skrift av 1500-talsteosofen Bartholomeus Scleus. Boken var, enligt sin titel, ”skriven genom Gudomligt ljus och kärlek till sanningen” och syftade till att hjälpa människan att i sin själ återfinna en levande

⁹² Cabantous, 29. Se även: Ollis, 115.

⁹³ UUB, Nordin 1294.

⁹⁴ UUB, Nordin 1294.

⁹⁵ Stockholm stadsarkiv, Svea hovrätt kungliga remisser 1701, EVI b1-17.

⁹⁶ SSA, Svea hovrätt kungliga remisser 1701, EVI b1-17.

tro på Gud.⁹⁷ Det finns inte många uppgifter om Bartholomeus Scleus. Det går att fastställa att han var en hermetiker och teosof sprungen ur samma esoteriska idémiljöer som de mer välkända namnen Paracelsus, Jakob Böhme och Valentin Weigel.⁹⁸

Teosofi är den idéströmning som uttryckligen nämns av Schönheit. Att definiera teosofi är emellertid inte enkelt. Det beror inte enbart på att teosofin i ännu högre grad än pietismen kan sägas vara en lära som bär på en mångfald av meningar, utan även på att vi inte kan veta vad Schönheit menade med begreppet teosofi.⁹⁹ Teosofin har i vissa fall beskrivits som en motström till den statskyrkliga teologin. Den är i själva verket mycket närmare den ortodoxa föreställningen om världen än vad det ibland framställs som. Den stora skillnaden mellan den ortodoxa människosynen och den teosofiska var att teosofin hade en syn på människan som låg närmare renässansfilosofernas; människan var inte född fördärvad utan kunde genom att studera naturen och sin egen själ komma närmare Guds hemlighet.¹⁰⁰

Schönheits teosofiska intresse framkom redan när han stod inför Svea hovrätt. De teosofiska skrifterna var viktiga för honom eftersom de ingick i ett led att motbevisa anklagelserna mot honom. Han var samtidigt inte så bekant med idéerna att han kunde hämta dem direkt ur sitt minne. Eftersom Schönheit aldrig förtydligar varför den teosofiska skrifterna var viktiga är det svårt att veta på vilket sätt de influerade honom. Men det är tydligt att han ansåg sig själv vara närmare teosofin än den statslutherska läran. I slutet av sitt brev till Lars Ekwall hoppas han att ”denne min korta Theosofiske förklaring” ska vara tillräcklig för att få honom frisläppt från fästningen och att han kan få förlåtelse för det orättfärdiga straff han har fått utstå.¹⁰¹ Schönheits teosofiska intresse kan, om det stämmer att hans teosofiska idéer även sträckte sig till kunskapsfält utanför det

⁹⁷Bartholomaeus Sclai, *D. Bartholomaei Sclai Theosophische-Schriften: Oder Eine Allgemeine und Geheime, jedoch Einfältige und Teutsche Theologia; Anweisend, wie ein jeder Mensch durch das Geheimnuß Jesu Christi in uns, zu dem wahren und lebendigen Glauben und Erkänntnuß ... geniessen solle: Gegründet und angewiesen In dem Dreyfachen Göttlichen Offenbahrungs-Buche, Als Der H. Schrifft, der Grossen und Kleinen Welt. Geschrieben aus Göttlichem Liecht und Liebe zur Wahrheit ... Anno 1596. in Klein Pohlen; Anjetzo aber ... zum gemeinen Besten ans Liecht befördert, und mit einem Register versehen.*, 1686. Översättning av citatet: Kristiina Savin.

⁹⁸ Antoine Faivre, “The Theosophical Current: A Periodization”, *Theosophical History*, VII:5, (1999), 179.

⁹⁹ Jmfr. Faivre, 168.

¹⁰⁰ Håkansson, 352.

¹⁰¹ UUB, Nordin 1294.

religiösa, även förklara hans fascination för den kyske Josef. I boken ägnar Josef sig, som en god teosof skulle ha gjort, åt vetenskapliga intressen och ”war en god Astronomus och Mathematicus / förstod och wäl Magiam eller Philosophiam naturalem.”¹⁰² Teosofin hade en vetenskapssyn som inte skiljde mellan vetande och tro utan menade att båda var verktyg som förde människan närmare Gud.¹⁰³

Schönheit om nattvarden, treenigheten och Kristi natur

Schönheit fick åtminstone möjlighet att förklara sig inför prästen Lars Ekwall. Schönheit skulle i sitt brev till prästen förklara varför ”altarens sacrament ett fingerat värk är”, det vill säga varför han ansåg nattvarden vara ett fantasifoster uppdyktat av prästerskapet.¹⁰⁴ Att förneka nattvarden var något av det allvarligaste en människa kunde göra under den ortodoxa lutherdomen. Det var det första brottet både kommissorialrätten och justitierevisionen nämnde i sin dom över honom. Tillsammans med dopet var nattvarden lutherdomens enda två kvarvarande sakramentet.¹⁰⁵ Enligt 1686 års kyrkolag skulle den som vägrade ta emot nattvarden ”tilltalas som en Ochristen.”¹⁰⁶ Nattvarden var inte det enda Schönheit förnekade, utan även treenigheten och Kristi natur. Dessa tre sakrament återkom i händelserättegångar sedan senantiken. Schönheits fall var inte annorlunda. När Kempe-lärjungen Johannes Olai Rahm avrättades trettio år tidigare stod han åtalad för att ha förnekat samma heliga saker som Schönheit.¹⁰⁷

Schönheit påstod inför Ekwall att han inte hade tagit nattvarden på fjorton år och ”vil eij eller taga af honom.” Nattvarden, skrev Schönheit, var falsk och saknade stöd i Bibeln. Hellre, sade medarrestanten Jonas Leijon i ett vittnesmål, ”will han taga bröd och vatten.”¹⁰⁸ Nattvarden fungerade lika bra som en enkel fängelsemåltid. Ekwall hade försökt emotsäga Schönheit och hänvisa honom till lämpliga Bibelställen, men Schönheit vek inte från sin åsikt. När Jesus sa om brödet att ”detta är min lekamen” menade Schönheit att det ”gör intet tillfyllest” för att bevisa att nattvarden skulle vara beskrivet i den heliga Skrift. Bibelstället

¹⁰² DFKJ1, 13.

¹⁰³ Jmfr. Håkansson, 353ff.

¹⁰⁴ UUB, Nordin 1294.

¹⁰⁵ Olli, 31.

¹⁰⁶ *Kyrkio-lag och ordning, som then stormächtigste konung och herre, herr Carl then elofte, Sweriges, Göthes och Wändes konung, &c. åhr 1686. hafwer låtit författa, och åhr 1687. af trycket utgå och publicera. Jemte ther til hörige stadgar.* Cap XI. §II.

¹⁰⁷ Ambjörnsson, 15.

¹⁰⁸ UUB, Nordin 1294.

visade inte att nattvarden var ett sätt att få Kristi kropp utgjuten – att ”intet någon öfvwernaturligt ätande förstått warder” – utan bara att människan inte skulle äta för mycket.¹⁰⁹

Trots brottets allvar stod Schönheit inte ensam med att begå det. Jesus utförde inte nattvarden som lutheraner, katoliker eller calvinister, påstod han. Jesus stod ”för intet altar” när han predikade. Han var inte heller i någon kyrka, ”utan uti ordinair matsaal.”¹¹⁰ För att ytterligare visa hur han kommit till sin slutsats – och för att visa varför prästerna var förblindade att tro på nattvarden – framförde Schönheit tre ytterligare skäl. Det första skälet gällde prästernas hycklande, det andra kyrkans orättfärdighet och det tredje treenighetens natur.

Det första skälet: prästerna efterlevde inte Jesu ord. Jesus hade föreskrivit att präster inte ska gå klädda i pråliga kläder, ha guld, silver eller metall i sina bälten. Det hade dock inte de prästerna Schönheit såg omkring sig, de har ”i ingen måtto hvarken Guds befallning eller Apostlarnas instruction efterlewat.”¹¹¹ Prästerna strävade inte efter den heliga anden utan efter jordiska gåvor. Ytterligare en följd av prästernas ohelighet var att de inte kunde ha något inflytande på Guds verk i världen. I ett vittnesförhör med två medarrestanter till Schönheit står det att han även påstått att präster inte hade makten att förlåta synder.¹¹²

Till sitt andra skäl gav Schönheit en kort historiektion. Att prästerskapet hade strävat så långt från Guds ljus var ett sorgligt faktum, men inte oförklarligt. Han menade att det sedan kejsar Konstantins dagar inte hade funnits en sann kristen kyrka på jorden. Det kristna budskapet hade sedan dess alltmer fördunklas i olika avarter som ”alt på denne stund i fullt svang blifwit lärdt och gångit.”¹¹³ Det katolska, lutherska och kalvinistiska kyrkorna hade orsakat en splittring som gick emot den sanna kristna läran. Kristus gick inte att finna, var Schönheits vittnesmål, ”i Guds huus murat af steen.”¹¹⁴ Valentin Weigel använde ett liknande uttryck för att beskriva den etablerade kyrkan: ”murkyrkan.” De ortodoxa kyrkorna hade med sina stenbyggnader skapat onaturliga gränser mellan troende och icke-troende.¹¹⁵

¹⁰⁹ UUB, Nordin 1294. Korinterbrevet 11:23-24: Ty jag hafver undfått av Herranom det jag ock eder gifvit hafver; ty Herren Jesus, i den natten, då han färdde vardt, tog han brödet. Tackade, bröt det, och sade: Tager, äter; detta är min lekamen, som eder brytes; detta görertill min åminnelse.

¹¹⁰ UUB, Nordin 1294.

¹¹¹ UUB, Nordin 1294.

¹¹² UUB, Nordin 1294.

¹¹³ UUB, Nordin 1294.

¹¹⁴ UUB, Nordin 1294.

¹¹⁵ Ambjörnsson, 32.

Schönheits tredje skäl att motsätta sig nattvarden hade att göra med treenighetens natur. Enligt min tolkning anslöt Schönheit sig till föreställningen att Kristus hade en himmelsk kropp, ”at gudomen och mandomen äro så när förbundne lika som man ser elden i järnet förborgat.”¹¹⁶ Om så är fallet är det ett resonemang som går att knyta till ovanstående historielektion och Kempes teologi. Ända sedan kyrkomötet i Nicea, då Jesus mänskliga kropp fastställdes, hade kristendomen förvanskats, enligt Kempe.¹¹⁷ Ursprunget för Schönheits och Kempes åsikt att Gud och Jesus var av samma natur går att spåra till den senantike teologen Sibellius så kallade modalistiska monarkism, där Kristus och den heliga anden ansågs vara ett och samma.¹¹⁸ 1500-talsteosofen Valentin Weigel - lärjunge till Paracelsus och Böhme - hade formulerat idéen om Kristus fullkomliga gudomlighet vid 1600-talet.¹¹⁹ Enligt Weigel var Jesus från stunden han föddes gudomlig. Schönheit hade ett något hånfullt tonfall när han talade till prästen Ekwall. Ekwall, skrev Schönheit, trodde att han ”utur sin lille Bibel gudz rena och klara ord lära wille.”¹²⁰ Schönheits tro på Kristus vilade inte huvudsakligen på skriften, utan på det Gud fördolt inom varje människa. Mot Ekwalls lilla Bibel ville Schönheit ställa sin större. Han menade 1) att endast den heliga anden kan ge liv åt människan, 2) att en ”naturlig menniska” inte kan förstå vad som tillhör Gud och 3) att Guds rike tillhör de fåkunniga och att Gud har ”the skriftlärdas ögon förblindat och deras hierta förstocket” så till den grad att de inte längre kan omvändas till den rätta tron.¹²¹ Schönheit gav uttryck för mysticistiska idéer. Gud var outgrundlig och kunde inte studeras för att förstås. Bara Gud kunde göra människan helig, inte mänskliga insignier eller byggnationer. Varken kyrkor eller fängelser hade makten över Honom.

Avslutande ord och sammanfattning

Johan Henrich Schönheit var en motvillig hädare. Han ansåg själv att han aldrig uttalat ett enda ord som gått emot den heliga Skrift: ”iag mycket likare en Martyr än en blasphemant ähr.” Det fanns en logisk konsekvens i hans förnekande av nattvarden, treenigheten och Kristus. Om Jesus var gudomlig redan vid födseln, och människorna i sin tur delgivits ett mått av denna gudomlighet, behövde Gud

¹¹⁶ UUB, Nordin 1294.

¹¹⁷ Ambjörnsson, 51.

¹¹⁸ Ambjörnsson, 51.

¹¹⁹ Ambjörnsson, 50f.

¹²⁰ UUB, Nordin 1294.

¹²¹ UUB, Nordin 1294.

inga förmedlare på jorden – prästerna var därför obrukbara. Det innebar också att Gud, sonen och den heliga anden inte var tre, utan en. Det var det ”alla rättsinniga christna i guds nådiga beskydd” – prästerna bortråkade – borde inse.¹²² Det var också det som enligt Schönheit borde få dem att inse att han inte förtjänade att sitta inlåst.

När Schönheit översatte boken *Om den förtrefflige kyske Joseph* – vars del om Musai inte innehöll något av de hädelseåsikter Schönheit senare skulle förmedla – kan han ha varit medveten om att boken kunde föranleda viss kritik. Han tycks inte ha haft någon finansiär för vare sig översättningen eller tryckandet av boken, men han riktade sig ändå till inflytelserika personer för att ge boken legitimitet. Det går trots det inte att säga i vilket syfte han översatte den. Det går däremot att konstatera att boken gick motströms till den övriga litteraturen vid perioden – den ansågs onyttig. Det går att föreslå att han hyste en viss frustration med statens ämbetsmän redan under 1690-talet.

När Schönheit förklarade nattvarden, treenigheten och Kristus mänskliga kropp som ogrundad i Bibeln för prästen Lars Ekwall gick han likaledes emot strömmen. Han anslöt sig då till ett tänkande som är typiskt för hädare vid perioden, varav många gjorde återkall på vad de sagt och blev benådade. De som avrättades för hädelse vägrade att ta tillbaka vad de sagt och bad inte om förlåtelse. Myndigheterna tycks dock ha haft tålmod med Schönheit. Det tog fem år från det att han hamnade på Karlstens fästning till det att han avrättad. Inom tidens domstolsväsen fanns idén om en rättvist domare som skulle döma som Gud dömer – rättvist men hårt. Schönheit ansåg sig inte vara en hädare men han vek inte heller från sin ståndpunkt. Att han hade invändningar mot prästerskapet hade inte att göra med att han inte var kristen – han ansåg prästerskapet okristet.

Två tänkare går att knyta till Schönheit: teosofen Bartholomeus Scleus och radikalpietisten Jakob Böhme. Schönheit förklarar dock aldrig varför den teosofiska boken av Scleus var viktig för honom förutom att den skulle hjälpa honom att bli frikänd från fängelset. Böhmes skrifter återropades som ett sätt att bevisa att den heliga anden inte var bunden vid lärda studier. Dessa tänkare har gemensamt att de är esoteriska och mystiska. Det mystiska återkommer hos Schönheit när han bland annat påstår att Gud inte visar sig för akademiker och lärda utan för de fåkunniga. Den esoteriska tankeströmningen går också att upptäcka i de idéer som Schönheit hade gemensamt med Anders Kempe, som idén om Kristus himmelska kropp. Schönheits kompetens inom fältskärsyrket

¹²² UUB, Nordin, 1294.

kombinerat med hans esoteriska intresse gör det inte heller omöjligt att han var bekant med andra esoteriska idéströmningar. Bartholomeus Scleus, Jakob Böhme, Valentin Weigel, Paracelsus, Anders Kempe och Schönheit möttes alla i deras gemensamma tro på att människan inte var förutbestämd i sitt mänskliga kött utan hade något gudomligt inom sig.

Det finns idéhistoriska egenheter hos Schönheit som fascinerar mig. En ny del av svensk stormaktstid kommer till liv när jag läser honom. Var kom han i kontakt med dessa idéer? Hade han samtalspartners om ämnena i Sverige? De teosofiska och pietistiska idéerna som Schönheit gör sig till talesperson för i fängelsebrev kräver större utrymme att förklaras än vad den här uppsatsen gett möjlighet till. Det är komplexa och vittomfattande idéer som kräver tid och tålamod för att förstå – det är möjligt att jag har missförstått delar av dem här. Det har varit viktigt för mig att ändå försöka spåra Schönheits idéer i så stor utsträckning min egen förmåga har gjort möjligt, om så bara för att komplettera den nuvarande Schönheitforskningen.

Uppfattningarna om vem Schönheit var är många. Det som fascinerat mig är hans oförvägenhet och glödande övertygelse. Schönheit vek aldrig från sin åsikt. Det är inte svårt att placera honom i samma historieskrivning som mer nutida personer kommer att hamna i, som bloggaren Raif Badawi, offentligt piskad för att ha hädat mot Islam, eller förläggaren Gui Minhai, kidnappad av den kinesiska regeringen för att ha gett ut komprometterande böcker om det kommunistiska partiet. Personer som snarare är martyrer än blasfemanter.